

Душманни танитган дўст Д.Қуронов

“Ўтган кунлар” романига киритилган уста Алим ҳикояси ҳақида жуда кўп фикр билдирилган. Умуман, сюжет ривожига, ундаги қисмларнинг ўзаро мантикий боғланишида, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз эпик традицияга хос “дўст” тимсолининг олиб кирилишида уста Алим образининг ўрни катта эканлиги, шубҳасиз. Бизни бошқа масала, АҚодирийдек мутафаккир инсон айрича аҳамият билан чизган ушбу образнинг роман бадиий фалсафасини, адибнинг давр концепциясини ифодалашдаги роли кўпроқ қизиқтиради...

А.Қодирий ўзининг ижодий сажияси, характер хусусиятлари билан, масалан, Чўлпондан ёхуд Фитратдан жиддий фарқ қилади. Агар Чўлпон билан Фитрат 20-йилларнинг ўрталаригача қайноқ ижтимоий фаолият билан машғул бўлганларини, А.Қодирий эса, аввало, улар сингари қайноқ фаолиятда бўлмагани ва тез орада ундан тамом четланганини эътиборга олсак, бу фарқ яққол кўзга ташланади. Айтмоқчимизки, Чўлпон билан Фитрат ижтимоий жараён ичида яшаган бўлсалар, ижтимоий жараён А.Қодирийнинг ичида яшаган. А.Қодирий ижодий эволюциясида воиздан санъаткорга айланиш жараёни нисбатан эртароқ бошлангани, 20-йиллар аввалидаёқ “Ўтган кунлар”дек санъат асарини дунёга келтира олгани ҳам бунинг далилидир. А.Қодирий табиатан “фаолият кишиси”(“деятель”) эмас, кўпроқ “мушоҳада кишиси”(созерцатель”) эдики, фитратидеги шу хусусият туфайлигина замонаси унинг учун бошқаларга нисбатан эртароқ эстетик объектга айланди...

Туғма санъаткор (бўлиб ҳам яна “мушоҳада кишиси” бўлса) кишиларда консервативлик хусусияти устунроқ келади. Гарчи “консерватизм” сўзи ўтган инқилоблар асрида бирмунча салбий мазмун касб этган бўлса-да, аслида, яхши маънодаги консервативлик тараққиётда жуда муҳим — у эскилик билан янгиликни обдон қиёслашни, уларнинг барча мусбат ва манфий жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилишни, аста-секинлик билан олға силжишни кўзда тутди. Фикримизча, “Ўтган кунлар”да янги давр кишиси сифатида тақдим этилган Отабек билан эскича типдаги одам — уста Алим бир-бирига зид қўйилган. Албатта, ички зиддиятнинг мавжудлиги улар орасидаги ташқи муштаҳкам алоқани, яъни, уларнинг жуда қадрдон эканлигини инкор қилмайди. Негаки, биз назарда тутаётган зиддият диалектик тушунчадаги, бутуннинг ичидаги зиддиятлар бирлигидир.

Жадидчилик, маълум маънода, моддиюнчилик ҳам эди. Жиллакурса, инсон жамиятни ўзгартира олади, инсонни ўзгартириш орқали жамиятни ўзгартириш мумкин, деган ғоя ёхуд Муҳаммадиёр(Чўлпон), Олимжон(Ҳамза) сингари образлар талқинидан келиб чиқувчи инсон ўз тақдирини ўзи яратади, тарзидаги қарашлар зимнида моддиюнчилик излари сезилади. Ҳа, ўтган аср бошларида юзага келган шароит жамиятдаги шахс мақомини ўзгартирди, шахсни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан фаоллаштирди, янгича, юқорида айтганимизча фикрлайдиган одамларни майдонга чиқарди. Бу одамлар ўзгарган ижтимоий шароитда шахснинг жамиятдаги ўрни, маиший аҳволи, келажаги кўп жиҳатдан унинг ўзига — ақл-идроки, тадбиркорлигию омилкорлигига боғлиқ бўлиб қолаётганини тобора теран ҳис этдиларки, бу нарсa тафаккур тарзининг ўзгаришига олиб келди. А.Қодирий талқинидаги Отабек янгича фикрловчи кишиларнинг қалдирғоч вакиллари, дейиш мумкин. Отабек янгиликларни, ўзгаришларни қўмсаб яшаётган, ўзгаришлар яшашни орзу қилиб юрган одам. Унинг акси ўлароқ, уста Алимнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш тарзи ўзгача — худодан тилаб кундалик меҳнатини қилаверади ва бунга сари турмуши изга тушиб браверади...

Отабек — “хон қизига лойиқ йигит” эканлиги шубҳасиз, буни марғилонлик ота қадрдонлари мажлиси ҳам яқдил эътироф этади ва, ҳатто, илк учрашувдаёқ унинг тимсолида кучли рақибни кўролган Ҳомид ҳам буни ошкор тан олмаса-да, ичдан ҳис қилади. Муҳими, Отабек — ўз баҳосини биладиган йигит, ўз қадрини баланд қўядиган йигит. Шу боис ҳам, гарчи Раҳмат билан суҳбатда “эр ҳам хотинга мувофиқуттабъ” бўлиши лозимлигини айтса-да, амалдагиси тилидагидан бошқа бўлди — Кумушнинг тўй олдидаги изтироблари шундан. Хўп, буни Ҳасаналининг воқеалар ривожини тезлатиб юборгани, бемаслаҳат совчилиги-ю Отабекнинг беҳабар қолганига йўйлик. Бироқ фикримизни қувватловчи бошқа бир нуқта ҳам бор: Ҳасанали совчиликдан сўнг “қутлуғ бўлсин” қилганида уни ташвишга солгани “қайси қизига?” деган савол бўлди, холос. Тўғри, у бир муддат шошиб қолди, лекин гап ўзига муносиб қиз ҳақида эканлигини билгач, “тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...” Кўрамизки, Отабек буни нормал ҳодисадек қабул қилди, бу эса унинг ўзига баҳоси, эътимони баландлигидан нишондир.

Қизиғи, шунга ўхшаш вазиятга уста Алим ҳикоясида ҳам дуч келамиз. Фақат, уста Алим учун Саодат — мўъжиза, холиқнинг ажиб мўъжизаси. Шу боис узок вақт Саодатга оғиз солишга ботинмайди: “Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмасдим” дейди. Устанинг

совчисини кутиб турганидаги ҳолати ҳам буни қувватлаб тушади: “тинчий олмадим, ишка кўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтирар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим ...<...> бир-икки бора Саодатлар эшиги ёнига бориб келдим <...> совчим чикибо қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди ва олдиғга тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор келган эди”. Совчининг севинчли хабаридан сўнг эса “жиқ тўлган кўз ёшларимдан ҳам уялиб турмадим”, дейди. Отабекдан фарқ қилароқ, уста Алим учун Саодатга етишмоқ — Алоҳнинг инояти, “жиқ тўлган” ёшлар — шукроналик ифодаси.

Эътиборли жихати шуки, уста Алим ҳикоясини эшитган Отабек беихтиёр ўзини мезбони билан қиёслаб бошлайди, бу эса, фикримизча, адибнинг сизу бизга ишораси, қиёслаб кўришга даъвати. Қиёслаб кўрайлик. Уста Алимнинг ҳикояси меҳмонини лол қолдиргани шунчаларки, у “қаршисидаги ерга сингибгина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истикболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди”. Хўш, устанинг “ҳолида улуғ бир маъно” кўрган Отабекка “бир бўшлиқ” бўлиб кўринган ва, шунга қарамай, “яна улуғ бир маъно” касб этаётган истикболи қандай? Уста Алимнинг сўнг сўзларини эсласак, бунга жавоб топамиз: “Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш...” Бизнингча, мазкур жумлага икки турли маъно юкланган. Сиртдагиси, уста Алим ёруғ дунёдаги вазифаларини тўқис адо этиб, маҳшар куни ёруғ юз-ла Саодат дийдорига етишмоқ орзусида. Тубдагиси, эҳтимол, адиб учун муҳимроғи ҳам шудир, — фоний дунё саодати унинг ўзи каби ўткинчи, инсон фақат ўзига тақдир қилинган вазифаларни сидқидилдан адо этгачгина боқий саодатга эриша олади, тарзидаги шарқона фалсафа. Эътибор беринг: уста Алим “ўлмоқ” демайди, “омонатни топширмоқ” демайди — “саодат кучоғига кирмоқ” деб айтади. Фоний дунёда насиб бўлмиш саодатни Аллоҳнинг инояти дебгина тушунган ва унинг боқий дунёдаги саодатидан умидвор одамгина шу хил ўйлай олади. Эҳтимол шундандир, Қаноатшоҳ мактубида “Отабек яна бир киши билан <...> биринчи сафимизни олди <...> шаҳид бўлди” дейилади, бирон бир жойда уста Алим дейилмайди, шунга қарамай ўша “бир киши”нинг Уста Алим эканлигига шубҳа қилгувчи одам топилмайди. Зеро, уста Алим учун бу ҳам боқий “саодат кучоғига кириш” йўлидаги яна бир қадамдир...

Мавзудан биров четладик, яна Отабек мушоҳадаларига қайтсак. Отабек “ўз истикболини шу устаники қабилидан кўрмакчи” бўлади, лекин бунга “бир “ўлди” сўзи етишмайди”. Чуқурроқ мулоҳаза қилгач эса, ҳатто ўша етишмаётган “ўлди” сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади”. Хўш, бунга нима монелик қилади? Отабекнинг изоҳи шундай: у “Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган <...> уста Алим қайин отаси томонидан шайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни ораға шайтанат ораламаган...” Ораға шайтанат оралагани бор гап. Бироқ шуниси эътиборлики, бу ўринда “шайтанат” сўзига Отабек бир турли, ўқувчи бошқа бир турли, муаллиф тагин бир турли мазмун беради. Табиийки, сюжет воқеаларини кузатиб келаётган ўқувчи учун “шайтанат” — Ҳомид ва унинг ҳамтовоқлари. Ҳомид найрангларида бехабар Отабек наздида эса “шайтанат” қайнотасининг дилига оралаган: иккинчи уйланишига рози бўлгани, тўйни ўз қўли билан ўтказиб келиши ҳам шундан. Хўш, муаллиф-чи, у қандай мазмун юклайди бу сўзга? Адиб қахрамони чиқарган хулоса ҳақида “сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилидан тўқиб олғон эди” деб ёзади. Яъни, Отабекнинг миясига ўринлашиб олиб то сир очилгунга қадар тарк этмаган фикрни адиб “тўқиб олинғон” деб айтади. Бошқача айтсак, “шайтанат”, аввало, Отабекнинг хаёлини забт этган эди. Хўш, нима учун Отабекдек йигит “шайтанат”га бўй берди? Бунинг сабаби яна унинг ўзига берган баҳоси, ўзига эътимоди юксаклигида. Қутидор томонидан хайдалган Отабекнинг нафси оғринди, оғиринган нафс “шайтанат”га хотир қалъасини очиб берди. Ўзини камситилган ҳисоблаган Отабекнинг “юраги болаларини учуриб кетган каррукнинг уясидек бўб-бўш” эди, дейди ёзади адиб. Тўғри, унинг Кумушга бўлган муҳаббати йўқолмади, лекин оғиринган нафс уни буткул исканжага олган — фалажлантириб қўйган эди. Кейинроқ оқила Кумушбиби хатида “икки йил бўйи Марғилонга келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш бўлғонини онгладим. Йўкса мени кўрар эдингиз...” деб ёзганида қисмангина ҳақ эди. Қисман дейишимизнинг боиси, душманларидан ўч олиш истаги Отабекда икки йиллик саргардонликнинг сўнгги кунларида, душманини таниб олганидан сўнггина пайдо бўлди. Кумушнинг ўпка қилганича бор: ахир, Отабек у билан учрашиб, муносабатларни ойдинлаштириш пайдидан бўлмади-да! Хўш, унда икки йиллаб саргардон юришдан муддао не эди? Бу савол бир Кумушни эмас, Мирзақарим қутидорни ҳам, Юсуфбек ҳожини ҳам таажжубга солиши бежиз эмас.

Хўп, “сир очилди”, Отабек душманларидан ўч олди, уста Алим айтмоқчи, “уларнинг тотикларини хўб бошлаб берди”. Такдирнинг ўйинини қарангки, у Отабекни уста Алимга дўст қилди, шунинг шарофатидан унга душманини танитди. Хўш, Отабек бундан тегишлича хулоса чиқаролдими? Фикримизча, йўқ. У ҳамон бўлиб ўтган ишларда такдирнинг қўлини эмас, ўзини, ўзининг саъй-ҳаракатини олдинга қўяди. Хайрихоҳ қотил хабарини Қутидорга етказаркан, уста Алим “Ҳаммаси ҳам такдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ” дея унга таскин беради. Қутидорнинг “Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, орага киши қўйса ҳам бўлар эди” деган ҳақли таажжубига жавобан уста Алим дўстининг “**Ўзим**га ишонмаган киши, киши сўзига кирармиди” қабилидаги андишасини омонат етказса, Юсуфбек ҳожининг “шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг?” деган саволига Отабек “**мени** шу вартага ташлаган дўстларимдан кўмак сўраш маъкул кўринмади” дея жавоб беради. Эътибор беринг: ҳар икки ҳолда ҳам “мен” олдинга чиқиб, бўртиб туради. Беихтиёр ўйлаб қоласан: Отабек учун юзага келган чигалликни ҳал қилиш муҳимроқмиди ё оғринган нафсни қондиришми? Бунга аниқ ва қатъий бир жавоб айтиш мушкул кўринади. Негаки, нафснинг оғрингани шунчаларки, уста Алимнинг айтишича, Отабек қутидорнинг қизи бўлгани учун “суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган”. Такдирнинг тасодифи боисгина Отабек душманини таниди, нафсини қондирган ҳолда чигалликни ҳам ҳал қилиш имконига эга бўлди. Унинг қутидорга ёзган хатидаги биргина “хайдалган” сўзи, Кумушга аталган мактубдаги тафсилотлар зимнида ўша қониқиш ҳисси сезилиб туради...

Ҳар икки қаҳрамон севги қиссаларининг бирдек фоже яқун топиши бунда атайинлик моменти, яъни, қиёслаш ва қиёслашга ундаш бор дейишимизга асос беради. Уста Алим Саодатга етишувини Аллоҳнинг инояти деб билди, ундан айрилганида сўнгсиз изтироб чекди, кўзларидан шашқатор ёшлар оқизди. Такдири илоҳийга қўнмай илож борми — қўнди, “ҳолида улуғ бир маъно”ю юрагида чўнг армон, хаёлида “Саодат кучоғига кирмоқ” орзуси билан яшади. Шу боис ҳам унинг изтироби кишини юксалтиради, кўз ёшлари тозартиради, армони нурга йўғрилган. Отабек Кумушга етиш бахтини такдирдан демаганидек, ундан айрилишини ҳам такдирдан билмади: унинг-да юрагида чўнг армон бор-у — нурдан мосуво, унинг юрагида нурнинг ўрнини задалик, аччиқланиш, нафрат эгаллади. Шу боис ҳам: “Қутидор видоёлашиб аравага чиқганда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жоловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига — “тушинг отдан!” деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?..” Шу кетганича бир йилдан сўнггина Тошкентга келди, ота-она “оғиз очиб ундан ранжий олмадилар <...> На отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади <...> Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди...” Зарда кимга эди? Аччиқ кимга эди? Ота-онагами ва ё такдирга?.. Мағфиратли Аллоҳнинг бандасидаги бунчалар кину кечирмаслик нимадан?.. Бундан-да “шайтанат” нафаси уфурмайдими?!.. Калтакнинг бир учи ЎЗИга тегаркан, иккинчи учи калтак кўтарганга тегмайдими?..

Сўзимиз аввалида уста Алим ҳикояси адибнинг давр концепциясини ифодалашда муҳимлигини айтгандик. А.Қодирий ўз давридаги, давр кишиларидаги ўзгаришларни мушоҳада қилиб, ўзининг ақл-идрокию кучига ишонган янгича фикрловчи одам ҳам, эскича фикрловчи одам ҳам номукамал деб билди. Икки ёрти бир бутун демоқчидек, иккисини қадрдон, ҳаммаслак, қисматдош қилди ва охирида иккисини “қўшиннинг олдинги сафи”га қўйди. Яхши маънодаги консерватизм шудир. Зеро, биз ўтган аср адоғида инсонга сиғиниб, инсонларга — фирқага сиғиниб яшаган одамларнинг руҳан синганига, қалблари “болаларини учуриб кетган қаррук уясидек бўб-бўш” хувиллаб қолганию бу бўшлиқни нафрату норозилик эгаллаганига гувоҳ бўлдик. Уста Алим ҳикоясининг киритилиши гўё шундан башорат, буюк санъаткор дилига ғойибдан солинган ҳақиқатнинг ифодаси эди.

2004 йил

Д.Қуронов. Душманни танитган дўст
//Адабиёт надири ёки Чўлпоннинг мангу
саволи. Тошкент, “Зарқалам”, 2006